

ДЕЙКСИС СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ПРОПОВІДІ XVII СТОЛІТТЯ

*Олешко Юлія Леонідівна,
асп.*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті дейксис розглядається як властивість висловлювання вказувати на конкретну просторово-часову ситуацію, мати конкретного адресата й співвідноситись із певним об'єктом чи особою. Категорія дейксису аналізується на матеріалі староукраїнської проповіді XVII ст., а саме в казаннях А. Радивиловського зі збірника "Огородок Марії Богородиці".

Ключові слова: просторовий/часовий/особовий/об'єктний дейксис, дейктики, староукраїнська проповідь, друга половина XVII ст., Антоній Радивиловський.

Актуальність дослідження дейксису в староукраїнських проповідях зумовлена поглибленням лінгвістичного інтересу до інноваційної проблематики в текстах староукраїнської літературної мови другої половини XVII ст., зокрема в казаннях. Крім того, категорія дейксису є однією з базових для комунікативно-когнітивного підходу, використання якого спричинено поглибленням наукового інтересу до міждисциплінарних досліджень. **Наукова новизна** визначається тим, що в статті вперше комплексно аналізуються дейктичні риси казань А. Радивиловського зі збірника "Огородок Марії Богородиці" 1676 р., зумовлені інтенційністю та гомілетичними уявленнями тогочасних книжників. **Об'єктом** дослідження статті є дейксис староукраїнської проповіді другої половини XVII ст.; формування дейктичних смислів (просторових/часових/особових/об'єктних) у тексті казань проповідника А. Радивиловського становить **предмет** вивчення. Метою статті є проаналізувати специфіку заприявлених дейктиків, їхні різновиди в залежності від структурних частин казання та намірів проповідника.

У мові людина створює власну реальність. Кожен мовець виступає у ролі суб'єкта, маркуючи об'єкти у створеному світі. Просторово-часові та предметні показники слугують для репрезентації у мові відношень суб'єкта до інших, а також предметів, часу й простору. Ці відношення відповідають типам дейксису. Однак часто провести між ними межу досить непросто – часовий і просторовий дейксис об'єднують у хронотопічний, рольовий дейксис розглядають як один із випадків більш широкого явища – предметного дейксису, але останній буває проблематично відрізнити від просторового [Кибрик].

Вивченню дейксису присвячений розділ "Людина в мові" праці Е. Бенвеніста "Загальна лінгвістика". Примітно, що сам термін "дейксис" не розроблено (його вжито вузько, на позначення вказівних займенників), але вчений розмірковує над випадками, які ми на сьогодні вважаємо дейктичними, лише характеризуючи їх як "суб'єктивність у мові" [Бенвеніст 1974, 292–300]. Актуальне визначення дейксису, взяте для нашої роботи, належить Дж. Лайонзу. Під дейксом він розуміє властивість висловлювання вказувати на конкретну часо-просторову ситуацію, мати конкретного мовця й адресата, бути співвіднесеним із об'єктом чи особою [Лайонз 1978, 291]. Типову ситуацію висловлювання він називає егоцентричною.

Вивченню дейксису у староукраїнській мові присвячена стаття Г. Наєнко, втім науковець зосереджує увагу на наукових текстах, згадуючи про проповіді між ін-

шим: "Показники текстового дейксису не властиві текстам риторичної традиції, наприклад, проповідям "Алфавіту духовного" І. Копинського, трактату "Зерцало богословія" К. Транквіліона" [Наенко 2014, 121]. Таким чином, зіставлення результатів на матеріалі наукових і проповідницьких текстів є релевантним.

Діалогічність проповідницького дискурсу виявляється у наявності адресата як аудиторії в цілому, так і кожного слухача окремо. На відміну від полеміки, адресат казної не є його опонентом. А оскільки обидва учасники дискурсу опиняються по один бік, то мовець має на меті своїм звертанням вказати на їхню "спільність", здобути прихильність реципієнта: *Брань є(ст) житїє члч(с)коє на землі<, > слухачу Прв(с)лавны(и)* (Рад., 49). Казнодія також використовує займенники першої особи множини, аби здобути когнітивну єдність із слухачем та подати свої думки як іманентні для слухача: *Если жъ сѣй животъ нашъ є(ст) брань<, > война<, > то мы на сѣм свѣтѣ повинны смѡ жити яко воинѡве* (Рад., 49).

Загалом, тексти проповідей рясніють особовими і присвійними займенниками, що цілком відповідає традиції сакральних текстів. У такий спосіб, рольовий дейксис зі значенням зіставлення і протиставлення є базовим для казань: *Блжєни єсте<, > єгда поносѡтъ вамъ<, > мене ради<, > якѡ мзда ваша мнѡга на нбсехъ* (Рад., 49). Тут друга особа множини (єсть, вамъ, ваша) зіставляється з першою особою однини (мене) і протиставляється третій особі множини (поносѡтъ). Зауважимо, що зіставлення другої особи множини з першою однини та множини не є регулярним, а залежить від ситуації. Порівняймо: *убачте<, > якъ далеко мужєстєннѣишимъ и ѡ(т)важнѣишимъ сѡ показа(л) на брани Хвѡй* (Рад., 50). Тут *убачте* відповідає особі реципієнта, тобто "я" і "ви" знаходяться по один бік, натомість у прикладі *ба(л)ваны ваши несут(ь) бози<, > але бѣсы* (Рад., 51) "ви" є антитетичним до "я/ми".

Аналогічне ситуативне відношення стосується дейктичних займенників "сѣй" і "той". Протиставляються вони лише за ознакою наближеності/віддаленості від мовця і найчастотнішою є опозиція "сѣй свѣт – той свѣт". Однак "сѣй" не має позитивної конотації, а "той" – негативної. Наприклад, *храбро(ст) и ѡ(т)вага того Хва рыцєра Геургїѡ*, де вказувана особа має схвальну оцінку, і *жебы той смо(к) болей оужє не шкоди(л)* (Рад., 56). Цілком зрозуміло, що смок має негативну асоціацію.

Щодо темпорального дейксису, то він представлений часовою тріадою: минуле: *на той ча(с)* (Рад., 56), давно (Рад., 535), *быль* (Рад., 50), *тєды* (Рад., 59), теперішнє: *мовить, оуповаєтъ* (Рад., 51), *днѡ тепєрешнѡго* (Рад., 223), майбутнє: *будєтъ* (Рад., 63). М. Бондарко, досліджуючи старонімецькі проповіді, визначає їхньою особливістю "фіктивне усне мовлення", в якому дейксис навмисно подано як ситуативно актуалізований [Бондарко 2001]. Це виявляється у найбільшій кількості вказівок на теперішній час у переповідних і цитованих фрагментах. Серед темпоральних дейктиків трапляється також негдысь (Рад., 56) на позначення невизначеного часу. Звісно, важливим дейктиком у конклузивній частині проповіді є формульне *"ныне и при(с)но и въ вѣки вѣки"*, що вказує на безперервність і вічність Божої слави.

Просторовий дейксис, як відомо, здійснює референційну співвіднесеність мовця, висловлювання і реципієнта. Залежно від інтенції проповідника, він наближає/від-

далоє локаційний фокус. Наші спостереження такі, що коли проповідник подає пряму цитату, то локаційний фокус є віддаленим (*Обыйти могу Гди Нбо и землю<.> и нѣде не знахожу тебе<.> хита на Кр(с)тѣ<.> тамо ипочиваши* (Рад., 472), а коли в тексті запряйвно переповідність, то локаційний фокус наближено (*Тутъ стый велико-мчник(ъ) мовить*). Безперечно, у випадках, як такий, що буде наведено, поєднання значень "близьке", "далеке" передбачено в цитованому контексті: *Азъ рабъ есмь Ха Црѣ моего<.> ставемъ тутъ предъ вами<.> якъ Китарисъ в(ъ) том(ъ) краю<.> в(ъ) котром(ъ) купины суть* (Рад., 51).

Загальновідомим є відкритість барокового казання до джерел. Особливістю нового, так званого латино-польського типу проповіді стало використання широкого кола книжкових ресурсів для цитування, без обмеження сакральними текстами. Як результат, казання насичені прямими цитатами й переповідними фрагментами, які разом утворюють монолітний текст. Такі елементи виконують функцію порівнянь або прикладів. Амбівалентність дейктичних одиниць виявляється в тому, що вони можуть входити до характеристики евіденційності – джерела інформації, разом становити синкрету, мотивовану інтенціями, комунікативними тактиками мовця [Ніка 2009, 347]. Тому будь-яка вказівка на джерело інформації може бути потрактована як дейктична й евіденційна: *и то рекль* (Рад., 504), *ведлугъ ивых(ъ) словъ, инный гла(с) выходиль з(ъ) оустъ Бжѣихъ<.> тьлько сей* (Рад., 227), *и чо(м) да(в)но пр(о)ркова(л)* (Рад., 535), *такіє приписаль слова* (Рад., 228), *такъ мовить писаніє* (Рад., 229).

Більше з тим, у проповідях можна виділити певні повторювані дейктичні конструкторії: *дла* того, *абы*, *яко*, *такъ*, *такъ*, *же* то *єсть*. Повсякчасність такого явища можна пояснити як мету казної пояснити, дати приклад, навчити прихожан, а також і просто привернути увагу до промови, як спробу зацікавити слухача, "повабити до слухання".

Насамкінець узагальнимо, що дейксис спрямований на текстову локалізацію та ідентифікацію осіб, предметів, подій, процесів і дій, про які говорять або до яких відсилають, відносно просторово-часового контексту, створюваного і підтримуваного актом висловлювання й участю в ньому, як правило, одного мовця і, щонайменше, одного адресата. Приймаючи дейксис як широкий феномен, репрезентований у мові шифтерною категорією, засоби вияву якої варіюються залежно від комунікативно-когнітивної ситуації, староукраїнська проповідь XVII ст. є цікавим матеріалом для дослідження. Дейксис відбиває один із способів досягти інтенції проповідника, наближаючи/віддаляючи реципієнта від тексту в хронотопі, приєднати/відділити його від свого мислення або вказати джерело інформації. Все це засвідчує таку важливу рису барокових казань як інтерактивність.

Олешко Ю. Л., асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Дейксис староукраинской проповеди XVII века

В статье дейксис рассматривается как свойство высказывания указывать на конкретную пространственно-временную ситуацию, иметь конкретного адресата и соотноситься с определенным объектом или лицом. Категория дейксиса анализируется на материале староукраинской проповеди XVII в., а именно в проповедях А. Радивиловского из сборника "Огородок Марии Богородицы".

Ключевые слова: пространственный / временной / личный / объектный дейксис, дейктики, староукраинская проповедь, вторая половина XVII в., Антоний Радивилковский.

Oleshko Y. L., Postgraduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Deixis of the Old Ukrainian Sermon of the 17th Century

The article observes deixis as the property of any utterance to point on the certain spatio-temporal situation, to have a particular destination and to be consistent with a particular object or person. The category of deixis has been analyzed on the material of the old Ukrainian sermon of 17th cent., namely in the texts by A. Radyvylovsky from the collection "Ohorodok of Virgin Mary".

Key words: spatial / temporal / personal / object deixis, deictics, old Ukrainian sermon, second half of the 17th century, Anthony Radyvylovskyi.

Література:

1. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.
2. Бондарко, Н. А. Текстовые структуры в немецкой духовной прозе XIII века (трактат "Geistlicher Herzen Bavngart" и его источники) : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / Николай Александрович Бондарко. – СПб, 2001. – 231 с.
3. Кибрик, А. Дейксис / Андрей Кибрик. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/DEKSIS.html?page=0,3
4. Лайонз, Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 543 с.
5. Наенко, Г. М. Формы дейксиса в староукраинских научных текстах / Г. М. Наенко // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2014. – № 2 (81). – С. 121–125.
6. Ніка, О. І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Оксана Іванівна Ніка. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2009. – 444 с.

Список умовних скорочень назв джерел:

Рад. – Радивилівський А. Огородок Марії Богородиці. К., 1676. – Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 728.

Стаття надійшла до редакції 10.05.14